

PER MANAMENT DEL CONFESSOR: L'ESCLAT DE L'AUTOBIOGRAFIA
FEMENINA EN L'EDAT MODERNA. EL CAS DEL *DIETARI* ESPIRITUAL DE
LA IL·LICITANA SOR GERTRUDIS DE LA SANTÍSSIMA TRINITAT*

M. Ángeles Herrero Herrero
Universitat d'Alacant

En aquesta comunicació ens allunyarem dels diaris i dietaris del segle XX per endinsar-nos en el món de l'autobiografia femenina dels segles XVI-XVIII. Ens centrarem en les autobiografies i diaris espirituals, i les il·lustrarem amb els escrits de la singular il·licitana sor Gertrudis de la Santíssima Trinitat (1660-1736).

Deia Palma Martínez-Burgos (1993, 598) que no era cap tòpic afirmar que durant l'edat moderna «el único horizonte que se le ofrece a las mujeres oscila entre el hogar y el convento», i que «ambos poseen un denominador común: la obediencia al hombre». Nosaltres optarem pel convent, un espai al qual la dona acudia per motius diversos; per tant, no totes vivien la religió amb la mateixa intensitat. El convent constituïa, doncs, una forma de realització emocional i psicològica i una via d'integració social, on algunes podien gaudir de cert poder.

Ja hem dit que l'autoritat de l'home no podia evitar-se perquè els convents femenins estaven sotmesos a les jerarquies masculines i, en última instància, al papa. Cert és que els claustres són més autònoms a partir del segle XVI, però hi sorgeix la figura del confessor, de qui depén la salut mental de les monges i que havien d'obeir. Com veurem més endavant, són els confessors les figures que més intervingueren en les seues *vides* espirituals.

Ara bé, cal tenir en compte dos factors dins del que és la producció literària femenina de l'edat moderna. Per una banda, s'ha d'entendre la religiositat de l'Antic Règim: l'Església controlava les formes de vida, que adoptaven unes peculiaritats especials imposades pels postulats del Concili de Trento, fins al segle XVIII en què les idees

* Agraïsc al Dr. Biel Sansano i Belso la consecució i la cessió dels documents de sor Gertrudis de la Santíssima Trinitat, que han estat l'origen d'aquesta comunicació.

il·lustrades incidiran en els costums quotidians. Trento proposà un major rigor de la normativa, i generà una religiositat que facilità el tanca-ment. Entenia que la vida religiosa havia de tenir un major caràcter contemplatiu, i així, incitava a l'oració mental i la mortificació. Tanmateix, a finals del segle XVI transcorregué una espiritualitat a mitjan camí entre la religió oficial i l'ambigüitat doctrinal, que es presentava com una via de fugida dins l'enduriment del sistema: la mística, que constituí un refugi per a moltes dones. L'espiritualitat femenina s'entenia com a una pràctica individualista, en què la religiosa gaudia d'una estreta unió amb Déu (REYNA PASTOR: 1993, 560; MARTÍNEZ-BURGOS: 1993, 605-607). Així ho concreta Isabelle Poutrin (1995, 275):

Le mysticisme venait satisfaire plusieurs tendances d'une religiosité populaire qui ne saurait être réduite à la religiosité du peuple: une piété plus affective qu'intellectuelle, le sentiment de la toute-puissance de Dieu affirmée dans les miracles, ainsi que la recherche de médiateurs accessibles pour communiquer avec le ciel.

I per una altra banda, cal comprendre el paper de la dona *moderna* com a escriptora: durant l'Antic Règim, aquestes van ser una *espècie* més aviat estranya. L'alfabetització estava reservada a aquelles femines de famílies reials, nobles i burgeses. Al convent, l'escriptura es limitava a les cartes, la narració de la pròpia vida o la composició d'alguna poesia de certamen.¹⁰¹ Tanmateix, James S. Amelang (1993, 98-102), com altres autors, destaca que durant l'edat moderna espanyola es produïren una gran quantitat de textos autobiogràfics.¹⁰² I remarca que dins de tota

¹⁰¹ Segons afirma Nieves Baranda (2005, 82-83 i 161) a partir dels inicis del segle XVII proliferaren els concursos poètics, sobretot a Madrid. Teresa de Jesús introduí l'escriptura de poesies en les constitucions dels Carmelites Descalços com a un passatemps òptim.

¹⁰² Vegeu Amelang (1993, 98-102). És interessant la separació que fa entre dues tradicions autobiogràfiques peninsulars: la primera a Catalunya i València, on abundaven les cròniques personals i familiars, diàries, més properes a l'administració econòmica; i la segona, a la resta de la península, concentrada sobretot a Castella la Vella, on prosperen en tres altres formes: les cròniques de viatges, la ficció autobiogràfica, i autobiografies i diaris espirituals. És clar, en qualsevol cas, que no totes les *vides* espirituals pertanyen a Castella.

aquesta producció criden l'atenció dos grups: les dones i els membres de les classes populars. De fet, a partir del segle XVI es produeix un *esclat* de la literatura memorialística conreada per dones dins del convent espanyol i hispanoamericà (com ocorregué amb la poesia), gràcies a la figura de santa Teresa de Jesús, malgrat que no és el primer ni l'únic referent.¹⁰³ Aquesta tasca, com assenyala Sonja Herpoel (1999, 96-97), no era innovadora, perquè les monges ja escrivien petits fragments de la seua vida que eren coneguts com «comptes de consciència» o «relacions d'esperit». A més a més, la confessió era una cosa ben habitual en les dones de l'Antic Règim; i el pas pel confessor, després de l'aprovació del director espiritual, solia precedir la redacció definitiva de l'autobiografia.

L'esmentat fenomen passà per diferents etapes. James S. Amelang (2005a, 158-163) en fa un repàs ben detallat: el període inicial gira principalment al voltant de Teresa d'Àvila (1515-1582); ella suposà un trencament amb el passat a través dels seus *Libro de la vida*,¹⁰⁴ *Libro de las fundaciones* (1573-1582) i les epístoles. Considerava que aquests textos eren un instrument eficaç per a promoure el projecte de la reforma devocional. Al llarg del XVII, entre 1550 i 1680 hi hagué un període brillant d'autobiografies —diaris espirituals, marcats per diverses tendències, que difonen, imiten i adapten el model teresià¹⁰⁵ (tant en el nucli carmelità com en altres ordes, i en els terciaris i beateris). I finalment, un període de decadència fins a la desaparició del fenomen a finals del segle XVIII. Els motius de l'eclipsi són complicats i poc coneguts. No obstant això, sabem que des del XVII hi hagué una actitud més dura cap a les dones carismàtiques de qualsevol tipus; en el món catòlic es produïa una transformació que implicava la consolidació d'un nou model d'espiritualitat més racional i més susceptible de ser controlat des de les jerarquies altes; les autoritats masculines il·lustrades també consideraven

¹⁰³ Aquesta pràctica sorgeix de la tradició mística europea d'escriptura conventual, en què destaquen figures com Hildegarda de Bingen, Angela de Fulgino i Caterina de Sena.

¹⁰⁴ La *Vida teresiana*, publicada per primera vegada el 1588, tingué una gran influència no només a Espanya (AMELANG: 2005b, 70).

¹⁰⁵ Altres tendències van ser, per exemple, la de Caterina de Sena.

aquests papers i les seues autores i lectores una cosa ben desfasada; i com diu Isabelle Poutrin (1995, 278):

Plusieurs indices suggèrent l'effacement relatif du mysticisme féminin a partir du demie tiers du XVIIe siècle et plus encore au début du XVIIIe siècle. Les fondations de couvents se faisaient rares, le temps des réformes était clos.

Mes hi ha un problema que sorgeix a l'hora d'analitzar aquests textos: on col·loquem les vides, els diaris o les autobiografies espirituals de l'edat moderna dins el gènere autobiogràfic? Beatriz Ferrús (2004, 10) es fa la mateixa pregunta perquè sabem que l'inici del gènere autobiogràfic se situa tradicionalment en la publicació de les *Confessions* de J. J. Rousseau. Fernando Durán (2003, 7 i 19) també incideix en el tema i concreta que «es frecuente seguir leyendo que se niega la mera existencia de la autobiografía con anterioridad al siglo XX, a fines del XIX o a fines del XVIII». Mercedes Arriaga (2001, 21 i 28) apunta que els textos anteriors al segle XIX estan destinats a un públic reduït, mentre que l'autobiografia moderna es codifica a partir de la publicació sistemàtica segons Philippe Lejeune, i hi incideix més: «Ningún tipo de texto autobiográfico escrito por mujeres adquiere, antes del siglo XIX, patente literaria». En definitiva, com deia James S. Amelang (1993, 102): «la búsqueda de autobiografías clásicas no habría permitido descubrir a ninguno de estos autores.¹⁰⁶ Al contrario: una aproximación tradicional a la autobiografía habría continuado dejándolos en el olvido».

Per tant, aquests textos no pertanyen a la tradició literària clàssica, és a dir, que no constitueixen el cànon literari oficial.¹⁰⁷ Així que, a l'hora d'analitzar-los, ens hi enfrontem a aquesta pràctica dins el seu context de creació.

Aleshores, cal parar atenció en un fet que els entesos en la matèria han destacat: la desproporció d'autobiografies per manament entre homes i dones, ja que el nombre de les masculines és molt inferior al de les femenines. Això no vol dir que no n'hi haguera —de mascu-

¹⁰⁶ Es refereix a les dones i a membres de les classes populars.

¹⁰⁷ És per això que Mercedes Arriaga (2001) parlava d'«alteridad autobiográfica femenina».

lines—, però sembla que no les feien després d'un manament. El que és clar és que l'escriptura sota una ordre era l'única manera d'escriure per a elles (AMELANG: 2003, 165; FERRÚS: 2004, 73).

Per això hem comentat adés la importància de la figura del confessor dins el claustre. La seua actuació és decisiva a l'hora d'explicar l'augment d'escriptores —religioses— durant aquests segles. Ell és el seu guia espiritual perquè «estar ante el confesor es estar ante Dios» (FERRÚS: 2004, 38). De fet, la Inquisició relega els seus poders en ell perquè en faça un ús repressiu, com apunta Poutrin (1995, 54):

Au long du XVIIe siècle, dans un climat spirituel favorable à la pratique de l'oraison mentale et à la quête d'états contemplatifs, l'Inquisition espagnole demeura sensible au danger de manifestations dénoncées comme pseudomystiques, capables de déboucher sur des pratiques immorales.

Santa Teresa també deixà clara la seua lleialtat a les jerarquies eclesiàstiques, i remarcà el fet que quan escrivia ho feia per manament dels seus confessors, a l'igual que la resta d'autores conventuals posteriors.¹⁰⁸

Per tal d'exemplificar aquest tipus d'escriptura conventual des del jo, farem una primera i breu aproximació als escrits de sor Gertrudis de la Santíssima Trinitat. «Gertrudis Ángela Josefa Juliana Navarro de Alzamora» nasqué a Elx el 23 de maig de 1660. A l'edat de 15 anys, després de la mort de son pare, es casà amb l'escrivà Francisco Gonzalbes, amb qui marxà a viure a Crevillent. Allà visqueren en castedat fins al 1686, quan ocorregué aquest esdeveniment al seu marit:

permitiöle el Señor lo persiguiesen sin culpa suya [...] en que le quisieron quitar el empleo que se hallaba de escrivano [...]. Y una noche [...] le tiraron unos escopetazos al cuarto en donde dormía. [...] Corría esta materia [...], para que tomase resolución que su santa esposa aconsejaba, pues se halló precisado por escapar de la muerte, retirarse al Convento de los PP. Descalzos de la Villa de

¹⁰⁸ Per això les disculpes a l'hora de començar els escrits: «por orden de mi confesor» o «por voluntad de Dios» (AMELANG: 2003, 163-164).

Elche [...]. Y el buen Francisco Gonsalbes se rindió como fiel siervo de Dios [...] y empezó a procurar su ingreso y el de su esposa [...].¹⁰⁹

Llavors, després d'obtenir llicència, la religiosa professà al Convent de la Primera Regla de la Mare Santa Clara de Cocentaina Nostra Senyora del Miracle. Va ser dotze anys mestra de novícies, i setze abadessa, fins que morí el 23 de juny 1736 al mateix Convent.

Sor Gertrudis no va ser una excepció en la pràctica espiritual. Escrigué dotze quadernets sobre «los favores que recibí del cielo» per ordre del seu confessor.¹¹⁰ Però, només se'n conserven una petitíssima part com a còpia en dos llocs: per una banda, en el Convent de Nostra Senyora del Miracle de Cocentaina. Són 141 fulls en lletra manuscrita, còpia de la segona meitat de segle XIX de l'últim quadernet que escrigué sor Gertrudis, segurament feta per alguna monja del Convent. I, per una altra banda, una còpia també en lletra manuscrita del mateix quadernet, molt més completa que la de Cocentaina, feta pel pare mercedari Agustín Arques Jover,¹¹¹ a l'Arxiu Municipal d'Elx. Són 130 fulls escrits en forma apaïsada i en dues columnes. Els manuscrits estan en castellà; hem de recordar que la llengua catalana durant els segles XVI-XVIII perdia posicions en la vida social a favor de la castellana.

Per tant, les dues còpies gairebé contenen els mateixos escrits. La còpia del pare Arques és més completa i arriba fins a l'any 1730, però també està inacabada perquè el quadernet original també ho estava. Ambdós enceten un «31 de Agosto dominica 13», quan la monja era vicària (a l'edat de 67 anys i mig), poc després de la tornada de Sisante (aleshores al Regne de Múrcia), on marxà sor Gertrudis el 1714 en

¹⁰⁹ Els fragments que inclourem pertanyen a les *Crónicas Ntra. Sra. del Milagro. Parte Segunda. De este Segundo Tomo. Vida de la V. M. Sor Gertrudis de la SS. Trinidad. Capítulo 1º*. Fulls 376-379, conservats en el convent de Cocentaina. Hem transcrit respectant les grafies i els signes de puntuació, només hem actualitzat l'accentuació.

¹¹⁰ Alemany i Sansano (1989, 252-254) i Rico (1986, vol. XVI, ff. 512-522; 1987: p. 440).

¹¹¹ Aquest contestà (1734-1808), lector en Arts a Oriola i lector de Teologia a Terol, investigà els arxius de Cocentaina per tal de fer una història de la localitat. Escrigué, a banda de diversos volums manuscrits, la *Breve historia de Nuestra Señora del Milagro de Cocentayna*.

companyia de sor Teresa de Sant Bru, a fundar el Convent de Jesús Nazareno. Tornà a Cocentaina el 27 de juliol de 1726.

Sabem que la resta dels escrits es cremaren perquè hi ha una carta (la còpia de l'original la féu el pare Arques Jover) en què el ministre general de Sant Francesc, el pare Juan de Soto, escriu al pare Pere Polo, director espiritual de sor Gertrudis, per ordenar-li que cremara els escrits. La carta és datada a Madrid, el 28 de setembre de 1730, casualment l'any en què acaba la còpia del quadernet de la monja feta pel pare Arques. En reproduïm un fragment:

ha sido muy importante, de recojer todos los papeles, y libros, que Vd. me dice, y el orden de que Vd. los queme todos, porque no sirve de otra cosa cuanto ha escrito, que de haver gastado el tiempo en borrar papel por mal dirigida en este particular, y es muy conveniente el que no quede memoria de tales escritos.

Els superiors eclesiàstics podien decidir què fer amb els escrits de les monges. Deia Beatriz Ferrús (2004, 54 i 74) que «la monja depende del confesor, que la obliga a llenar cuadernos y cuadernos de memorias sin que ella sepa qué uso recibirán».¹¹²

Sor Gertrudis escrigué seguint el manament del seu confessor, el pare Pere Polo, definidor general de l'Orde Seràfic. Així consta en la història de la vida de sor Gertrudis dins las *Crónicas del Monasterio de Ntra. Sra. del Milagro*: «De su orden escribió la V. M. las muchas y señaladas mercedes que su Magestad, le hizo, que escribió once libros los que hoy tiene en su custodia el Rdo. P. General en su Archivo» (Convent de Cocentaina, full 383).¹¹³ I així ho confirma sor Gertrudis:

Haviéndome mandado mi Director, que en los cuadernitos pusiera capítulos, yo aunque me hallava embarazada en ello, pero lo hacía según mi simplicidad, estando aún en el convento de Sisante, [...] teniendo empezado este cuadernito más corto, para remitirlo en carta como así lo acostumbrava hacer en otros, pero ya por ciertos motivos, no remití más, y me quedé con éste (Cocentaina, 402-403).¹¹⁴

¹¹² O a dictar les seues memòries.

¹¹³ Diferenciarem les dues còpies del quadernet de la monja, depenent de la seua procedència, com «Convent de Nostra Senyora del Miracle» o «Pare Arques Jover».

¹¹⁴ Per aquesta raó possiblement tenim ara les còpies de l'esmentat quadernet.

Els escrits conservats de la religiosa il·licitana pertanyen al darrer període dels tres per què passà l'autobiografia espiritual femenina en l'edat moderna, en el moment de la decadència del gènere (estan escrits des del 1726 fins al 1730, dels 67 als 69 anys). Però sabem que ella ja escrivia abans, quan professà. Així ho diu quan recorda un fet que li succeí «la noche antes del día de mi profesión, como lo escribí en aquel tiempo» (Convent de Cocentina, full 430).

Malauradament, no tenim el quadernet original i no podem fer un estudi paleogràfic ni saber com estructurà la monja els seus papers. En les còpies veiem que escriu en dies alterns, introduïts alguns per la data exacta o assenyalats per festivitats o celebracions religioses, especialment santorals, o per moments en què està participant en l'oració o en la comunió. Per això optem pel nom de *dietari* perquè no es tracta, doncs, d'un *diari*¹¹⁵ en què parla de la totalitat dels dies; però sí recorda aquells —al final de cada setmana o al final de mes quan escriu—, en què el seu esperit no ha experimentat cap cosa digna de posar per escrit. Mercedes Arriaga (2002, 59 i 61) argumenta que són textos que segueixen de prop l'evolució de l'escriptura, i s'hi escriu sobre la possibilitat o impossibilitat de fer-ho. Com diu Enric Bou (1993, 9): «els dietaris són indagacions diàries en el misteri de l'altre que hi ha dins de nosaltres». Res més lluny de la realitat, sor Gertrudis reflexiona sobre els seus escrits i recorda un dia en què està intranquil·la perquè sap que aquests han passat de mà en mà:

algunas veces he solido pensar sobre algunos cuadernitos de mi mano escritos, y otros tres que escribió la M. Theresa de S. Bruno, que escribió por orden que le dió el P. Fr. Joseph Feliu para no dexase la M. de apuntar algunas cosas, que reconociese en mí, especialmente en aquel tiempo que tan a menudo me daban las frecuentes suspensiones [...]. Ahora pues, como Dios ha permitido todo lo que ha sucedido de pasar por muchas manos mis escritos, tal vez me ha puesto en un poco de cuidado, y estando un día de esta semana en las gracias de la

¹¹⁵ Encara que els escrits sí tenen un caire íntim espiritual, aquests sempre es fan amb el manament del director.

Comunió [...], me dixo: «No se perderá una letra.» Eso entendí (Pare Arques Jover, full 82).

Però sor Gertrudis, malgrat la quantitat de quaderns que ja portava escrits, no està ben segura d'aquesta pràctica i pel que sembla era un tema de discussió en l'època. Alison Weber (2005, 79), ben encertadament, parla de «la ansiedad de autoría», perquè algunes havien d'autoconvèncer-se que no pecaven de vanitat a l'hora d'escriure; és això el que li passa a la monja, que escriu:

Queriendo yo no escribir más en cuaderno, por una insinuación que me hizo otro Director diciéndome. «Déjese de escritos». Yo lo dejé, pero en segunda visita me dijo que lo que fuera necesario que lo escribiera. Después de eso sentía yo impulsos fuertes para escribir lo que Dios me declarava interiormente, y yo no me atrevía por no dejar de ser obediente a la menor insinuación; estando en esa batalla sobre si escribía o no sentí la voz interior que me dijo claro. «Hija, no tema escribir mis misericordias, pues te aseguro que no le pesará al Pe. [...] pero es mi voluntad que escribas con tu sana intención [...]» Eso me pasó, y por lo tanto, he proseguido este libro, y si el Pe. después lo quiere romper, o quemar, de todos modos quedaré contenta, y muy rendida (Cocentaina, full 403-404).

Muchas cosas me suelen pasar interiormente que las dejo al silencio, y alguna sólo las escribo para renovar la memoria, y ser agradecida al Sr. (Cocentaina, full 432).

Continuava el Sr. de mi alma tenerme con una soledad interior que no sé que me diga de este modo de mi vivir, que me parece muy duro, y el haberlo de pasar tan a solas, pues sólo con estos escritos me desahogo un poquito y no más, y como en el cuerpo padezco lo que escribo (Cocentaina, full 489-490).

La mística, com ja hem esmentat, constituí un refugi per a les dones. Per això no és gens rar que durant els segles XVI i XVII (i en menor mesura el segle XVIII) els escrits (auto)biogràfics estiguen plens de fenòmens sobrenaturals. I és que la seua font més important eren les hagiografies (DURÁN: 2003, 36-37). Així ho confirma també Poutrin (1995, 76): «la circulation des biographies et des écrits des mystiques médiévales aux XVIe et XVIIe siècle avait contribué à fixer des formes littéraires et à populariser des formes de sainteté».

Al llarg dels escrits de la il·licitana, és constant veure la presència de la llum divina, com un: «Viernes primero de Cuaresma [...] suelo recibir como bolcanes de luz secreta, que me parece a mí como que de antes no la sentía tan clara» (Cocentaina, full 408). I sovint sent en el seu interior la veu de Déu, com podem llegir en aquests dos fragments: «¡Ay hija!” y cuántos corazones están dormidos en la culpa, y no quieren despertar al sonido de mis santas inspiraciones, llora y gime tortolilla mía, y ora por todos» (Cocentaina, full 406).

Otro día habiendo recibido al Sr. Sacramentado [...] hice yo un sonrisico, y al punto sentí que interiormente me dijo el Señor: «¡Ay hija: lo que a Mí me mascarón, me mascan y aún me mascarán y no para su bien». Quédeme admirada (Cocentaina, full 410-411).

Sonja Herpoel (1995, 50) també parla de les característiques d'aquests textos en prosa. S'hi donen detalls d'«una vida plena de temores, y esperanzas, dudas y vacilaciones frecuentes, e informan sobre sus experiencias en el dominio de lo sobrenatural, sus visiones y éxtasis». És precisament això el que trobem en el quadernet incomplet de sor Gertrudis: proves de caritat, penitències, peticions, humiliacions del cos i l'ànima, temptacions, visions místiques descrites amb un llenguatge senzill, col·loquial, àgil i harmoniós:

en los días de pascuas de Navidad [...] sentí yo grande sentimiento, y estando así orando, y pidiendo, me pareció ver un niño pequeñito como de teta, desnudo como su madre lo parió, pero parece tenía unas alas secretas y con ellas bolava por los aires (Convent de Cocentaina, full 407).

Día de Patrocinio de Ntra. Sra., me pasó una cosa que me causó admiración y fue que estando en las gracias de la comunión humillándome [...] yo no sé si el infernal enemigo me estaba zelando, pues como me hablara en secreta voz, me proponía, el haver sido Fundadora, y que por tal me veneran en esta casa y que muchas alaban mis virtudes [...]. Yo no hacía caso sino que continuaba la oración con verdaderos actos de humildad [...]. Al punto conocí que gusta el enemigo (Cocentaina, full 400-401).

En definitiva, aquesta és només una brevíssima exposició dels escrits en prosa castellana que conservem de sor Gertrudis d'Elx. Però

demostren, ara per ara, la pervivència de l'estereotip de l'autobiografia espiritual femenina que es posà en voga a partir del segle XVI i, sobretot, en el XVII. No hem d'oblidar la gran varietat i heterogeneïtat de textos autobiogràfics (memòries, vides espirituals, diaris, epístoles...) que es produïren en l'espai conventual femení, i que molts no veuran mai la llum. Tanmateix, la singular vida de sor Gertrudis de la Santíssima Trinitat ens serveix per a exemplificar una realitat històrica, lingüística i social de l'edat moderna valenciana.

BIBLIOGRAFIA

- ALEMANY, Rafael - Gabriel SANSANO (1989): «El valencià Francesc Ramon González i les seues composicions catalanes del "Sacro Monte Parnaso" (1687)», dins les *Actes del vuité Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / II*, Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 252-254.
- AMELANG, James S. (1993): «La autobiografia en la España Moderna», *Historia* 16, núm. 209, p. 96-105.
- (2003): *El vuelo de Ícaro. La autobiografía popular en la Europa Moderna*, Madrid, Siglo Veintiuno.
- (2005a): «Autobiografías femeninas», *Historia de las mujeres en España y en América Latina*, Madrid, Cátedra, p. 155-168.
- (2005b): «Comparando la escritura autobiográfica en España e Inglaterra durante la Edad Moderna. ¿Qué se debe hacer?», *El otro, el mismo: biografía y autobiografía en Europa (siglos XVII-XX)*, p. 63-72.
- ARQUES JOVER, Agustín (1982): *Colección de pintores desconocidos sacada de instrumentos antiguos, autenticos*, Alacant, Caja de Ahorros de Alicante y Murcia.
- BARANDA LETURIO, Nieves (2005): *Cortejo a lo prohibido. Lectoras y escritoras en España moderna*, Madrid, Arco/Libros.
- BOU, Enric (1993): *Papers privats. Assaig sobre les formes literàries autobiogràfiques*, Barcelona, Ed. 62.

- FERRÚS ANTÓN, Beatriz (2004): *Discursos cautivos: convento, vida, escritura*, València, Universitat de València.
- HERPOEL, Sonja (1989): «Bajo la amenaza de la inquisición: escritoras españolas en el Siglo de Oro». *España, Teatro y mujeres: estudios dedicados a Henk Oostendorp*, Amsterdam-Atlanta, Rodopi, p. 123-132.
- (1995): «Inés de la Encarnación y la autobiografía por mandato», en *Actas del XII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas 21-26 de agosto de 1995, Birmingham*, vol. 2, 1998 (Estudios Áureos I / coord. por Jules WHICKER), p. 284-291.
- (1997): «Un mar de misterios: la religiosa española ante la escritura», en *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana), desde la Edad Media hasta el siglo XVIII*, Barcelona, Anthropos, p. 205-224.
- (1999): *A la zaga de Santa Teresa*, Amsterdam-Atlanta, Rodopi.
- HERRERO HERRERO, M. Ángeles (2007): «Escritoras de la Gobernación de Orihuela en los siglos XVII y XVIII», *Uryula*, vol. 1, p. 71-83.
- MARTÍNEZ-BURGOS, Palma (1993): «Experiencia religiosa y sensibilidad femenina en la España Moderna», en Georges DUBY i Michael PERROT (dir.), *Història de las mujeres*, III, *Del Renacimiento a la Edad Moderna*, Madrid, Taurus, p. 598-613.
- PASTOR, Reyna (1993): «Mujeres en España y en Hispanoamérica», en Georges DUBY i Michael PERROT (dir.), *Història de las mujeres*, III, *Del Renacimiento a la Edad Moderna*, Madrid, Taurus, p. 551-561.
- POUTRIN, Isabelle (1995): *Le voile et la plume: Autobiographie et sainteté féminine dans l'Espagne moderne*, Madrid, Casa de Velázquez.
- RICO GARCÍA, Manuel (1986): *Escritores de Alicante y su provincia* [124 microfichas], Alacant, Institut Juan Gil-Albert.
- (1987): *Ensayo biográfico bibliográfico de escritores de Alicante y su provincia*, Alacant, Instituto Juan Gil-Albert.
- WEBER, Alison (2005): «El feminismo parcial de Ana de San Bartolomé», en Lisa Vollendorf (ed.), *Literatura y feminismo en España (s. XV-XXI)*, Barcelona, Icaria, p. 77-94.